

ЕВФЕМИЗМИТЕ В РАЗГОВОРНАТА РЕЧ

Когато се характеризира лексиката на разговорната реч, се подчертава, че покрай неутралните езикови единици в нея широко се използват думи с ярка експресивност и повишена емоционалност (Армянов 1991, 66; Николова 1991, 55), като обикновено се обръща внимание на грубите, неприлични и неприятни думи и изрази. И макар нерядко да се описват средствата за постигане на вежлива реч, въпросът за евфемистичните названия и изрази като че ли е останал встрани от интересите на изследвачите ѝ. (Не можем обаче да не отбележим, че лексиката на разговорната реч е все още непроучена и изследванията в това отношение са предстоящи.)

Същевременно любопитни са дори свидетелствата за употреба на евфемизмите именно в разговорната реч още от по-ранни етапи в развитието на българския език. Така напр. Л. Каравелов отбелязва, че “Сред българите жената и мъжът никога не се наричат едни други по име и смятат това за неприлично... Мъжът обикновено нарича своята жена *мари*! Пък жената мъжа – *бре*! Независимо от това, че значението на *мари* и *бре* съдържа ругателство и че ако кажеш на страничен човек *бре* или *мари*, той страшно ще се обиди... Когато говори със странични люде, българката никога не се решава да произнесе неговото име, а се изразява така: “моят мъж” направи това и това. Мъжът пък казва “моята жена” (Каравелов 1861, 287). Подобен факт от разговорната практика на югозападните българи отбелязва и английската изследвачка М. Дърхам. Тя е открила, че сред тях се смятало за неприлично да се назовават пряко личните имена на съпрузите (Дърхам 1928, 289). Освен това редица етнографски факти и езикови свидетелства, изнесени от Ив. Гълъбов, показват, че обръщенията с личното собствено име към роднините били нежелателни, дори забранени, поради което са възникна-

ли такива роднински названия като напр. *хубавка*, *калина*, *малина*, *ябълка*, *дунка* (Гълъбов 1963). Наистина по своя произход тези названия са табуистични, тъй като са възникнали поради "представата за опасното" (Коцева 1980, 118) и са свързани с предпазване от злото. По тази причина "представата за неприличното е вторична" (Коцева 1980, 118). Поставени обаче в синхронен план, те с пълно основание могат да бъдат причислени към евфемизмите.

Затова тук си поставяме за цел да насочим вниманието и към тази категория лексика, като се спрем на въпросите: за разграничението на евфемизмите от сродните им табуистични названия, за общоезиковата класификация на евфемизмите и за класификацията им във връзка с тяхното функциониране в разговорната реч.

И евфемизмите, и табуистичните названия се свързват с езиковото табу, което е явление, притежаващо три съставни лингвистични компонента: първоначално (забранено) название, което поради някаква извънлингвистична причина бива забранено и става неудобно за употреба; вторично (заместващо) название с друга външна или вътрешна форма (което ще наричаме табуистично название или евфемизъм); езиковия механизъм (начин) за образуване на вторичното название, който включва и отношението между двете названия. Към тях ще добавим още два компонента, които имат извънлингвистичен характер. Това са забраната (табу), наложена върху употребата на първоначалното название, и причината и/или условието за тази забрана.

Лингвистите и етнолозите нямат единно мнение по въпросите относно назоваването и съдържанието на вторичното (заместващото) название и макар да използват предимно термините *табуистично название* и *евфемизъм*, спрямо тях не прилагат единен разграничителен критерий. Нашите наблюдения върху трудовете на редица учени (напр. Д. К. Зеленин, Б. А. Ларин, А. А. Реформатски, С. Улман, Ст. Видлак, Б. И. Косовски, М. Янакиев, Ж. Бояджиев, Ст. Брезински, М. Младенов, Е. Пернишка, Й. Коцева, Ив. Георгиева и др.) показват, че с малки изключения (срв. Б. А. Ларин, Ем. Пернишка и донякъде авторите на БЕР) се използват и двете понятия без разграничителен критерий или, ако има такъв критерий, той не е достатъчно ясен. Освен това установихме и 26 формални модификации на двете названия (по-подробно вж. Попов 1998). Някои учени (Ми-

хайлова 1974) разглеждат понятието “евфемизъм” като явление, а като термин използват понятието “евфемистично название” или “евфемистично име”. Ние ще употребяваме термина “евфемизъм” или неговия вариант “евфемистично название”, което в случая ще е резултат от евфемизация, а не от табуизация. (За разликите вж. Попов 1998.) А под “евфемизация” ще разбираме процеса, при който от първоначалното (забраненото) название поради определени причини (за които ще стане въпрос по-нататък) се стига до вторичното, заместващото – т. е. до евфемизъм. Възниква обаче въпросът защо именуваме вторичното название с два термина – табуистично название и евфемизъм (или евфемистично название), и има ли разлика между тях. Ние разграничаваме двата термина, тъй като според нас те означават два различни аспекта при създаването на вторичното название като дума заместител. Табуистичното название е плод на езиково табу (забрана), докато евфемизмът не е продукт на задължителна забрана, а на въздържане, предпочитание или желание.

От прегледа на обширната литература по въпроса и от нашите лични наблюдения върху езиковия материал става ясно, че формални и чисто езикови разлики между табуистичните названия и евфемизмите не могат да се открият. Затова въпроса за тяхното разграничаване отнасяме към сферата на културата и етнологията, където се намират свидетелства за причините, поради които са възникнали, и условията, в които се използват. Така чрез методите на етнолингвистиката въвеждаме понятията “етнокултурен факт” и “етнокултурен обект”. С “етнокултурен факт” означаваме причината, поради която е възникнало, и/или условията, в които се употребява новото име заместител на забраненото или нежелателното. С “етнокултурен обект” – съществото, предмета или явлението, чието име е подложено на забрана в народната речева практика. След това от тази плоскост отново се връщаме към езика, основавайки се на схващането за “връзката на речниковия състав на езика с неезиковото съдържание на културата” (Хойлер 1963, 301) и на разбирането за езика като етнолингвистичен код, който в качеството си на универсална семиотична система често пази фрагменти, вече изчезнали в другите кодове” (Асенова 1992, 97). Насочваме вниманието си към лексикалното значение. Операционално етнокултурния факт и етнокултурния обект съотнасяме със семи от структурата на лек-

сикалното значение. Определящо в това отношение е съотношението между етнокултурния факт и въведената от нас потенциална сема, която отразява знанията на говорещия колектив за причините и/или условията на употреба на дадената дума. Това са всъщност фоновите знания на носителите на даден език, които могат да бъдат разгледани и като изоморфни в лексикалното равнище на пресупозициите в текстовото равнище. Тази потенциална сема ще наречем етносема. За въвеждането ѝ се позоваваме и на схващането на Дж. Милър, че "лексиконът притежава когнитивна структура само за това, че тя се явява неразривна част от всичко онова, което човек знае и в което вярва... Едва ли е възможно да се начертае разграничителна линия между лексикалната информация, представена от думата, и общата система от знания, в която се помещава концептът, изразяван от думата" (Милър 1978, 83 – по Звегинцев 1985, 46). Етносемата в нашето разбиране е точно това свързващо звено между лексикалното значение и системата от знания, съдържаща се в когнитивната структура на лексикона. При наличието на етносема в значението на дадено название интегралната сема, означаваща названото същество, предмет или явление, можем да съотнесем с етнокултурния обект, т. е. да я разглеждаме като негово отражение.

Първоначалното разграничение между вторичните названия, функциониращи като заместители, правим въз основа на етнокултурния факт, отразен в лексикалното значение чрез потенциалната етносема. Така установяваме двата основни типа вторични названия заместители според причината, която е съдържанието на потенциалната етносема на най-висока степен на абстракция. При първия тип, който означихме с термина "табуистично название", етносемата с обобщено съдържание 'причина' се конкретизира като забрана, наложена или предизвикана от религиозни вярвания и представи, от суеверия и магии. Тази забрана се основава на страхопочитание и страх от свръхестествени сили, природни явления, болести и др., а според Ю. И. Семьонов самото съществуване на табу непременно предполага наличието на някаква потенциална опасност, която се превръща в реална след нарушаване на забраната (Семьонов 1966, 276).

Етносемата на втория тип названия, за които приехме термина евфемизъм, или евфемистично название, се конкретизира не чрез

‘забрана’ като задължителен елемент, а по-скоро чрез ‘въздържане от нещо’ или ‘предпочитание към нещо’, предизвикани от необходимостта да се избегнат неудобни, неприлични или неприятни начини за изразяване. Този “стремеж към по-нежни изрази”, както ги нарича Вл. Георгиев (1935, 4, 19), е породен, от една страна, от чувствата на деликатност, учтивост, благоприличие и други морално-етични съображения, от друга – от лицемерие, суетност, егоистични интереси (вж. и Косовски 1974, 180–184; Видлак 1965). Общият произход, свързан с фактора “забрана”, сближава табуистичното название и евфемизма в диахронен план, но разграничителният ни критерий, обяснен от съдържанието на етносемата, има смисъл в синхронен план. (Ние обаче си даваме сметка както за древния произход на табуистичните названия, така и за сравнително неотдавнашния – на евфемизмите.) В историческото си развитие евфемизмът като понятие постепенно се разграничава от табуистичното название, без да губи връзката си с него. Не е случаен и фактът, че в днешни дни в речта функционират все по-малко табуистични названия, за разлика от евфемизмите. Много от табуистичните названия са изчезнали, други са се евфемизирали.

След като сме разгледали двете понятия (табуистично название и евфемизъм) въз основа на етнокултурния факт, отразяван от потенциалната етносема на лексикалното значение, вече в техните граници разпределяме названията и според етнокултурния обект. Така получаваме две класификации – на табуистичните названия и на евфемизмите. Тук ще представим основните класификационни групи на евфемизмите като названия на следните етнокултурни обекти: 1. Части и функции на тялото и предмети, свързани с тях (всекидневни нужди, полови органи, долни дрехи). 2. Интимен живот и предмети, свързани с него. 3. Болести и свързани с тях състояния, места и предмети (латински и съвременни названия). 4. Физически недостатъци, психически недостатъци, физически недъзи и места, свързани с тях. 5. Морални недостатъци (пиянство, лъжа, разврат) и свързани с тях места и предмети. 6. Престъпления, престъпници и свързани с тях места и предмети. 7. Политика и дипломатия. 8. Професии, търговия и услуги. 9. Обръщения към високопоставени лица. 10. Ругатни и псувни. 11. Други неприятни състояния, същества, действия, предмети. Към евфемизмите ще добавим и три по-особени гру-

пи названия, които ще наречем евфемизирани табуистични названия. При тях по-архаичните мотиви, свързани с религиозни представи и суеверия, постепенно са отстъпили в битов план пред по-съвременните мотиви, свързани с деликатност, свян и съжаление, т. е. табуизацията се е превърнала в евфемизация. Това са: 1. Някои състояния на жената (менструация, бременност, раждане). 2. Покойник и състояния, места, предмети, свързани със смъртта. 3. Роднински имена.

Друг тип класификация на евфемизмите правим на по-ниска степен на абстракция – според съдържанието на етносемата ‘причина’. Разграничаваме четири групи: 1. Евфемизми, предизвикани от ‘причина – благоприличие, свян, срам, дискретност’. Това са части и функции на тялото и предмети, свързани с него; някои състояния на жената; роднински имена. 2. Евфемизми, породени от ‘причина – деликатност, съчувствие, съжаление’. Това са състояния, свързани със смъртта, покойник, и съответните им места и предмети; болести и свързаните с тях състояния, места и предмети; физически недостатъци, психически недостатъци и свързаните с тях места; физически недъзи. 3. Евфемизми – продукт на ‘причина – вежливост, учтивост, изисканост’. Това са обръщения към високоставени лица; морални недостатъци и свързаните с тях места и предмети; престъпления, престъпници и свързаните с тях места и предмети; други неприятни същества, състояния, действия, предмети; ругатни и псувни. 4. Евфемизми – плод на ‘причина – лицемерие, етикет, суета, мегаломания, предпазливост, предвидливост’. Те са в следните области: политика и дипломация; професии, търговия и услуги. Нашата класификация е подобна на направената от Ст. Видлак през 1965 г., използвана и от В. Лачева (Лачева 1995), който към съществуващите дотогава три групи прибавя още една – тази, която при нас е последна, четвърта група. Ние обаче не включваме в класификацията на евфемизмите групата, която той основава върху религиозни вярвания, магия, страх и суеверие, тъй като според нас тя съдържа табуистични названия. От третата група на неговата класификация обособяваме две групи, които при нас са съответно втора и трета. Освен това към групата, която при Ст. Видлак е първа, а при нас – втора, включваме някои състояния на жената и роднинските имена. А към нашата втора група прибавяме и венерическите заболявания

и свързаните с тях състояния, както и латинските названия на някои болести, които при него са посочени в групата, съдържаща според нас табуистични названия.

С оглед на поставената тема – евфемизмите в разговорната реч – най-важна в случая е класификацията според езиковия механизъм на тяхното образуване. От тази класификация във връзка с функционирането на евфемизмите в разговорната реч ще отбележим следните три групи: 1. Евфемизми, функциониращи и в официалната, и в разговорната реч. 2. Евфемизми, които функционират само в официалната реч. 3. Евфемизми, които функционират единствено в разговорната реч. Тук ще се спрем само на третата група. Въз основа на наблюдаван от нас материал и като вземаме под внимание класификациите на М. Янакиев (1970, 82), Б. И. Косовски (1974, 180–184), Ст. Брезински (1976, 233–235), Ж. Дьомер (1991, 27–28), следвана и от В. Лачева (1995, 131–132), и някои изводи на Вл. Георгиев (1935), определяме следните начини на евфемизиране, срещани само в разговорната реч: 1. Премълчаване на неудобната дума, напр. *ще ти ...* 2. Изричане само част от неудобната дума, напр. *мам...* (псувня). 3. Посочване броя на буквите, от които се състои неудобната дума, напр. *“трите (четири) букви (дупе)”* (Лачева 1995, 131). 4. Фонетична промяна на думата, напр. *кекс* (секс), *тенис* (penis). 5. Универбизация на неудобната дума или израз, напр. *хомо* (хомосексуалист), *лесби* (лесбийка) (Лачева 1995, 131), *крети* (кретен), *херо* (хероин). 6. Универбизация, съчетана с фонетична промяна на думата, напр. *хеш* (хашиш). 7. Промяна в значението на думата, напр. *ходя* с (Лачева 1995, 132), *виждам* с с. 8. Използване на думи и изрази с неопределено значение, напр. *оня списък, онова нещо, Нещо му става, Хванах нещо*. 9. Думи и изрази с обратно значение, при което показателна е особената интонация, напр. *Много добре! Хубава работа! Направо си страхотен!* 10. Промяна на референта на някои местоимения в определен контекст, напр. *“Да ти го сложа!”* (Лачева 1995, 132). 11. Замяна на императива (особено при забрана) с описателни изрази, които предават заповедта в по-мека форма. Този начин за евфемизиране е описан още през 1935 г. от Вл. Георгиев за старобългарския език. Той изтъква, че “стремежът към евфемизиране изтъква с по-голяма сила при съчетанието на отрицание и императив, отколкото при обикновена положителна заповед, понеже,

не само че заповедта намира противодействие в чувството за евфемизъм, но и тъкмо при отрицание и отрицателни изрази се явява една по-особена тенденция – да се търсят по-меки изрази” (Георгиев 1935, 21–22). Такива са напр. изразите “не може, не можете (да направите това, да влезете тук)” и т. н., наблюдавани още в старобългарския език (Георгиев 1935, 44). 12. Изразяване на императив с безлични изрази, за които Вл. Георгиев смята, че са “твърде пригодни да изразят една по-мека заповед” (Георгиев 1935, 35), напр. *Не е жеелателно влизането на външни лица. Не трябва да се пуши в присъствието на деца* и т. н. 13. Представянето на заповедта като желание, което Вл. Георгиев отбелязва за френския език, срв. *veuillez fair* (букв. “желаете да направите”) (Георгиев 1935, 42). 14. Прибавяне на определен глагол към императива (Лачева 1995, 132), напр. *Постарай се да го намериш! Гледайте да не зарежете стоката!* 15. Преносна употреба на някои глаголни времена и наклонения: а) заместване на повелително наклонение с условно (Лачева 1995, 132), напр. *Би ли ме хвърлил да центъра?* б) употреба на бъдеще вместо сегашно, напр. *Ще ви помоля за мъничко търпение* (Лачева 1995, 132); в) подмяна на сегашно с минало несвършено време (Лачева 1995, 132), напр. *Мислех да ви предложа нещо*.

Надяваме се, че с така оформените класификации насочваме вниманието към явления от книжовно-разговорната реч, нуждаещи се от специално проучване. А с разграничаването на евфемизмите от табуистичните названия по-точно може да се определи мястото им в разговорната реч, тъй като за разлика от табуистичните названия те не са продукт на схващането за магическата сила на думата, а са резултат от стремежа на хората към вежливост и деликатност във всекидневното и непринудено вербално общуване.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Армянов 1991: **Г. Армянов**. Отношението жаргон:разговорна реч в българските тълковни речници. // Проблеми на българската разговорна реч, Велико Търново, 1991.

Асенова 1992: **Р. Асенова**. La mentalité balkanique: vues de l’“*homo balcanicus*” sur certaines qualités humaines. – Балканско езикознание, 1992, № 3–4.

БЕР: **Български** етимологичен речник, т. 1–4, С., 1971–1995.

- Бояджиев 1981: **Ж. Бояджиев**. Език и общество, С., 1981.
- Брезински 1976: **Ст. Брезински**. Журналистическа стилистика, С., 1976.
- Видлак 1965: **St. Widlak**. L'interdiction linguistique en français d'aujourd'hui. – In: Revue belge de philologie et d'histoire, t. 43, Bruxelles, 1965.
- Георгиев 1935: **Вл. Георгиев**. Отрицателната заповед в гръцки, латински, български, староиндийски и инюнктивът. // Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, кн. XXXI, С., 1934–35.
- Гълъбов 1963: **Ив. Гълъбов**. За произхода на група названия от българската народна терминология. // Известия на Етнографския институт и музей, кн. 6, С., 1963.
- Дърхам 1928: **M. E. Durham**. Some tribal origins laws and customs of the Balkans, London, 1928.
- Дюмер 1991: **G. Demers**. L'euphémisme en anglais et en français. – Langues et linguistique, N 17, 1991, Québec, 1991.
- Каравелов 1861: Паметници на народното быта българъ. Издаваемые Любеномъ Каравеловымъ. Книга Первая, М., 1861.
- Косовски 1974: **Б. И. Косовский**. Общее языкознание, Минск, 1974.
- Коцева 1980: **Й. Коцева**. Езиково табу в българския песенен и прозаичен фолклор. // Език и поезика на българския фолклор, С., 1980.
- Лачева 1995: **В. Лачева**. Евфемизмите – надеждно осъдени на живот. – Език и литература, 1995, 4.
- Милър 1978 – по Звегинцев 1985: **G. Miller**. Semantic Relations among Words. Linguistic Theory and Psychological Reality. Cambridge, Mass.–London, 1978 – по **В. А. Звегинцев**. Прагматика, семантика и естественный язык. – Съпоставително езикознание, 1985, № 5.
- Михайлова 1974: **Д. Ал. Михайлова**. Към въпроса за евфемистичните названия на болести в българския език. – Български език, 1975, кн. 1.
- Николова 1991: **Цв. Николова**. Критерии за дефиниране на понятието “разговорност”. // Проблеми на българската разговорна реч, Велико Търново, 1991.
- Попов 1998: **Б. Попов**. Езиково табу, табуистични названия и евфемизми. Доклад, изнесен на международна конференция Languages for Specific Purposes, 4–6 юни, 1998, Варна (под печат).
- Семьонов 1966: **Ю. И. Семенов**. Как возникло человечество, М., 1966.
- Хойлер 1965: **Г. Хойлер**. Антропологическая лингвистика. // Новое в лингвистике, вып. 4, М., 1965.
- Янакиев 1970: **М. Янакиев**. Записки по стилистика на българския език, С., 1970.